

فصلنامه تخصصی کتابخانه بزرگ
حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله
سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷ / بهار ۱۴۰۱

آیت الله حاج شیخ جواد طارمی؛ شرح نهج البلاغه ناصرالدین انصاری قمی^۱

چکیده

شیخ جواد طارمی زنجانی (۱۲۶۳ - ۱۳۲۵ ق.) از دانشوران زنجان است که در زنجان و نجف دانش آموخت و پس از آن به زادگاهش بازگشت و به تربیت شاگردان و تألیف کتاب همت گماشت. تکمیل الإیمان در باره امام مهدی علیه السلام، شرح تبصرة المتعلمین و شرح منظومة فقهیة بحرالعلوم هر دو در باب فقه، شرح مغنی اللیب در ادبیات، شرح نهج البلاغه در حدیث و مشکل الرجال در علم رجال، از آثار مکتوب اوست. بعضی از فرزندانش مانند شیخ یحیی طارمی (متوفی ۱۳۵۲ ق.) راه علمی پدر را ادامه دادند.

کلیدواژه‌ها

طارمی، جواد؛ عالمان شیعی - قرن سیزدهم و چهاردهم؛ دانشمندان زنجان؛ شرح نهج البلاغه (کتاب).

۱. پژوهشگر حوزوی در زمینه کتابشناسی و شرح حال نگاری.

اشاره

زنجان، در طول زمان آکنده از عالمان و دانشمندان بوده و در این میان قرن چهاردهم هجری، درخشان‌ترین قرون اسلامی برای زنجان بوده است. فقیهان نامداری که نام و آوازه آنان در تاریخ می‌درخشد، در این قرن در زنجان زندگی می‌کرده‌اند. کسانی مانند آخوند ملا قربانعلی زنجان، میرزا عبدالمجید حکمی زنجان، میرزا عبدالواسع زنجان و علامه شیخ جواد طارمی زنجان و بیوت علمی متعدد همانند بیت امام جمعه، بیت شیخ الاسلام، از آن جمله‌اند. در قرن پانزدهم نیز برخی از مراجع تقلید شیعه همانند آیات عظام سید موسی شبیری و سید عزالدین زنجان ادامه دهنده علم و فقهت زنجان در جامعه شیعه هستند. این مقاله کوتاه به شرح حال آیت الله حاج شیخ جواد طارمی زنجان پرداخته و پرده از چهره درخشان وی برداشته و اندکی از بسیار را باز گفته است.

ولادت

آیت الله حاج شیخ جواد طارمی زنجان، در روز جمعه ۲۳ ذی‌قعدة الحرام ۱۲۶۳^۱ در روستای «آب بر»، از توابع طارم علیا زاده شد.

روستای آب بر - که در زبان مردم «اُوبَر» گفته می‌شود - جزو دهستان طارم علیا، بخش سیردان شهرستان زنجان و در ۵۴ کیلومتری شمال باختری سیردان بوده، و رودخانه خروشان «قِرْل اوزن» - سفید رود - از کنار آن گذشته و به طرف منجیل در استان گیلان می‌رود و دارای مزارع فراوان و آب و هوای معتدل کوهستانی می‌باشد.^۲

پدر

والد ارجمندش عالم کامل^۳ مولا^۴ محرم‌علی بن کربلایی قاسم طارمی هم از علما و وعاظ نامی منطقه طارم علیا بوده است، که فرزندش را از اوان کودکی بر دوستی علم و دانش تربیت نمود.

۱. آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۳۹؛ همو، مصفی المقال، ص ۱۱۷، محسن امین عاملی، اعیان الشیعة، ج ۴، ص ۲۷۹.

۲. موسی زنجان، تاریخ زنجان، ص ۳۱۸.

۳. آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۵، ص ۵۸۷.

۴. همان، ج ۱، ص ۳۳۹.

تحصیلات

شیخ جواد ۱۳ ساله بود که برای تحصیل ادبیات راهی زنجان شده^۱ و در ۱۴ سالگی (۱۲۷۷ق) رهسپار قزوین شد و پس از تحصیل سطوح، به درس علامه بزرگ آیت الله سید علی قزوینی - صاحب حاشیه بر قوانین - راه یافت و سالیان بسیار در دروس فقه و اصول آن فقیه نامی شرکت جست و ۱۲ سال از خرمن فیض او بهره بُرد.^۲

به سوی نجف

وی که نام و آوازه اساتید نجف، آرام و قرار از کفش ربوده بود، در ۲۶ سالگی (۱۲۸۹ق) رهسپار نجف اشرف شد و سالیان فراوان در دروس اساطین حوزه نجف حاضر شد وی حدود ۱۴ سال در دروس آیات عظام: میرزای شیرازی، سید حسین کوهکمری، فاضل ایروانی و فاضل مامقانی شرکت نمود و به کمال علم و فقاہت و اجتهاد نائل آمد.

اساتید

اساتیدش در قزوین و نجف عبارتند از:

- حاج سید علی موسوی قزوینی (م ۱۲۹۸ ق) - صاحب حاشیه بر قوانین و معالم
حاج میرزا محمدحسن شیرازی (۱۲۳۰ - ۱۳۱۲ ق) - میرزای مجدد و صاحب فتوای
تحریم تنباکو
حاج سید حسین کوهکمری (م ۱۲۹۹ ق) - صاحب «کتاب الارث»
حاج شیخ محمد فاضل ایروانی (۱۲۳۲ - ۱۳۰۶ ق) - صاحب کتاب «البیع»
حاج شیخ محمدحسن مامقانی (۱۲۳۷ - ۱۳۲۳ ق) صاحب «بُشری الوصول»^۳

۱. موسی زنجانی، تاریخ زنجان، ص ۳۱۸.

۲. علی واعظ خیابانی، علماء معاصرین، ص ۸۹؛ محمدعلی مدرس خیابانی، ریحانة الادب، ج ۲، ص ۱۳۰؛ آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۳۹؛ محسن امین عاملی، اعیان الشیعة، ج ۴، ص ۲۷۰۹، سید محمد غروی، مع علماء النجف الاشرف، ج ۲، ص ۱۲۶.

۳. نام این اساتید در همه مصادر آمده، اما شاگردی وی نزد مرحوم مامقانی تنها در نقباء البشر آمده است (در معجم الرجال الفکر فی النجف، ج ۲، ص ۸۱۶ شیخ عبدالله مامقانی را جزو اساتید او نگاشته که اشتباه است و پدرش از اساتید مرحوم طارمی است).

بازگشت به زنجان

آن مرحوم، پس از عمری دانش اندوزی و نیل به مقام اجتهاد و کسب اجازات متعدد، در حدود ۴۰ سالگی به زادگاهش بازگشت و به «تدریس و تألیف و انجام دیگر وظائف دینی مشغول»^۱ گردید. ملا محمدحسن زنجان‌ی در «انیس الطلاب» می‌نویسد:

«حاج شیخ جواد طارمی ابهری^۲ زنجان‌ی، در نجف اشرف نزد آیت‌الله کوه‌کمری و ایروانی و امام مجتهد شیرازی تلمذ نموده و مُجازاً از ایشان به زنجان مراجعت نمود و عمر خود را صرف تدریس و افتاء و تألیف و نسخ و مقابله و ارشاد و هدایت بنمود و طلاب به سوی او شتافتند».^۳

آن مرحوم، در زنجان که در آن زمان مهد عالمان و فقیهان و دانشمندان و دارای حوزه علمیه آباد و آکنده از مدارس و حلقات درس بود و در آن فقهای ماند: آخوند ملا قربانعلی زنجان‌ی و آخوند ملا علی قاریوزآبادی و میرزا عبدالواسع زنجان‌ی به سر می‌بردند، رحل اقامت افکند و در کنار این فحول علم و دانش به تدریس و تألیف و امامت و وعظ و خطابه پرداخت و کم‌کم جای خود را باز کرد و مورد توجه طلاب و فضلا قرار گرفت. البته شهرت علمی وی باید پس از وفات این بزرگان بوده باشد، زیرا وی در ۶۲ سالگی، در ۱۳۲۵ وفات یافته و در زمان حیات ایشان باید حدود ۵۰ ساله بوده باشد (البته وفات ملا قربانعلی در ۱۳۲۸ ق و پس از وفات شیخ جواد بوده و در زمان زندگی شیخ جواد طارمی، مرجعیت و نفوذ کلمه از آن شیخ قربانعلی بوده است).

مجلس درس وی در این زمان مورد توجه طلاب بود و با توجه به کهولت مشایخ زنجان، امر تدریس منحصر به او شد و دروس قوانین و رسائل وی مورد توجه قرار گرفت طوری که حدود ۲۰ بار قوانین را تدریس نمود^۴ و حاشیه معروف خویش را بر آن نگاشت (که در بخش آثار بدان اشاره می‌نمائیم).

۱. محمدعلی مدرس خیابانی، ریحانة الادب، ج ۲، ص ۱۳۰ و آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۳۹.

۲. ایشان به منطقه ابهر ارتباطی ندارد و طائرم، از توابع زنجان است.

۳. علی واعظ خیابانی، علماء معاصرین، ص ۸۹ به نقل از: میرزا محمدعلی غروی اردوبادی، به نقل از: انیس الطلاب (مخطوط).

۴. به نقل از آیت‌الله العظمی شیبیری زنجان‌ی.

شاگردان

برخی از شاگردان معظم له عبارتند از حضرات آیات:

- شیخ فیاض زنجانی (۱۲۸۵ - ۱۳۶۰ ق)
- شیخ اسدالله زنجانی (۱۲۸۲ - ۱۳۵۴ ق)
- شیخ ابوعبدالله زنجانی (۱۳۰۹ - ۱۳۶۰ ق)
- شیخ فضل‌الله زنجانی (۱۳۰۲ - ۱۳۷۴ ق)
- شیخ یعقوب‌علی زنجانی (۱۳۰۰ - ۱۳۶۵ ق)
- شیخ عبدالکریم زنجانی (۱۳۰۴ - ۱۳۸۸ ق)
- شیخ محمد زنجانی (۱۳۰۴ - ۱۳۶۹ ق)
- شیخ حسین زنجانی (۱۲۹۲ - ۱۳۶۶ ق)
- حاج سید محمود امام جمعه زنجانی (۱۳۰۹ - ۱۳۷۵ ق)
- شیخ زلفعلی زنجانی (م ۱۳۴۵ ق).

از نگاه دیگران

مرحوم حاج شیخ جواد را همگان به بلندی علم و دانش و اوج فقاهاست ستوده‌اند. شیخ آقا بزرگ تهرانی او را به «عالم مصنف و مدرّس جلیل و خطیب بارع ماهر» ستوده و او را از اعظام علما برشمرده است.^۱

صدرالاسلام خویی هم می‌نویسد:

«وی از ارکان علمای زمان خویش در زنجان و فاضل و فقیه و ادیب و محدث و خطیب ماهر و معروف به فضل و کمال و عرفان و مشهور به وجاهت و جلالت و بزرگی بود».^۲

مرحوم شیخ موسی زنجانی هم می‌نویسد:

«علامه همام و فخر انام، افضل المجتهدین، مولانا الحاج الشیخ جواد آب بری

طارمی».^۳

۱. آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۳۹، سید محمد غروی، مع علماء النجف، ج ۲، ص ۱۲۶.

۲. محمدعلی صدرالاسلام خویی، مرآة الشرق، ج ۱، ص ۳۵۷.

۳. موسی زنجانی، الفهرست لمشاهیر و علماء زنجان، ص ۳۹.

مرحوم استاد محمدهادی امینی هم می نویسد:

«وی از اعلام فقها و اصولیین، و از بزرگان علمای عاملین، و استادان فقه و اصول بود».^۱

آثار

مرحوم آیت الله طارمی، دارای آثار متعدّد فقهی، اصولی، رجالی و حدیثی بوده و تألیفاتش، گنجینه‌ای از علوم گوناگون را تشکیل می‌دهد که تنها برخی از آنها به چاپ رسیده است. کتاب‌هایش عبارتند از:

الف) آثار کلامی

- تکمیل الایمان

این کتاب در اثبات وجود حضرت صاحب الز عجل الله فرجه و به فارسی بوده و به چاپ

رسیده است.^۲

- الاصول الجعفریة

این کتاب در اصول عقاید مذهب حقه جعفریه و به فارسی بوده و به چاپ رسیده

است.^۳

ب) آثار فقهی

- ارث و دیات

این دو کتاب به فارسی و همراه هم بوده و به چاپ رسیده است.^۴

- شرح تبصرة المتعلمین

تبصرة از آثار فتوایی علامه حلی بوده و بر آن شروح مختلف نگاشته شده، که این کتاب

یکی از آنها است.^۵

۱. محمدهادی امینی، معجم رجال الفکر فی النجف، ج ۲، ص ۸۱۶.

۲. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة، ج ۴، ص ۴۱۸، ش ۱۸۴۰.

۳. همان، ج ۲، ص ۱۷۹ - ۱۸۰، شماره ۶۶۴.

۴. همان، ج ۱، ص ۴۴۳.

۵. آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۳۹.

- شرح منظومه فقهیه بحرالعلوم^۱

این کتاب، در بر گیرنده مسائل طهارت و صلاة است و شرح دُرّه سید بحرالعلوم است.

ج) آثار اصولی

- حاشیه بر قوانین الاصول

این حاشیه - که به «حاشیه جواد» معروف است - یکی از معروفترین حواشی بر قوانین و مفصل و گسترده و کامل می‌باشد. آیت الله العظمی شبیری زنجانی می‌فرماید:

«مرحوم مؤلف، حدود ۲۰ دوره قوانین گفته بود و این حاشیه، حاشیه توضیحی و ساده خوبی است و برای حلّ مشکلات کتاب برای مبتدی، مفید است».

این حاشیه، در ۱۳۰۶ ق، در هامش کتاب به چاپ رسیده است.^۳

- حاشیه بر فرائد الاصول

این حاشیه بر رسائل شیخ انصاری بوده و هنوز به چاپ نرسیده است.^۴

د) آثار ادبی

- شرح صمدیه

به فارسی و از نخستین تألیفات اوست.^۵

- شرح مغنی اللیب^۶

- منتخب العلوم

در صرف و نحو و بیان و بدیع و مطالب متنوعه.^۷

۱. همان، ج ۱۳، ص ۲۳۶.

۲. محمدامین صدرالاسلام خویی، مرآة الشرق، ج ۱، ص ۳۵۷.

۳. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة، ج ۶، ص ۱۷۶.

۴. همان، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۳۹، محمدهادی امینی، معجم رجال الفکر، ج ۲، ص ۸۱۶.

۵. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة، ج ۱۳، ص ۳۶۲.

۶. آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۳۹.

۷. همان، ج ۲۲، ص ۴۱۷.

هـ) آثار حدیثی و تاریخی

- شرح الإحتشام علی نهج البلاغة الإمام

شرحی است فارسی و مزجی بر نهج البلاغه، که مؤلف گرامی به خواهش امیر تومان شاهزاده حاج محمود خان احتشام السلطنه قاجار - حاکم زنجان - نگاشته^۱ و هنوز به چاپ نرسیده است. یک نسخه خطی ناقصه الآخر آن به شماره ۱۳۸۱۰ به خط علی بن محمدابراهیم زنجانی، مورخ ربیع المولود ۱۳۱۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است.^۲

- افضل المجالس

این کتاب، در مواعظ و تواریخ و مقتل معصومین علیهم السلام و به فارسی بوده و به چاپ رسیده است.^۳

- ربیع المتجهدين

این کتاب درباره اعمال شب و روز، و ترجمه نماز و اعمال و وظائف و نوافل آن و آداب و فضائل و ادعیه نماز شب و به فارسی بوده و به چاپ رسیده است.^۴ در بعضی کتب، نام آن ربیع المجتهدین آمده، که غلط چاپی است.^۵

و) آثار رجالی

- مشکل الرجال فی منتهی المقال

«منتهی المقال» کتاب رجالی ابوعلی حایری بوده و مؤلف در این کتاب، رجال ضعیف و غیر ثقه و دارای مشکل را از منتهی المقال استخراج کرده و فهرست نموده است.^۶

۱. عبدالحسین امینی، الغدير، ج ۴، ص ۱۹۱ و آقا بزرگ تهرانی، الذریعة، ج ۱۴، ص ۱۲۱ و محمدعلی مدرس خیابانی، ریحانة الادب، ج ۲، ص ۱۳۱، محمدعلی معلم حبیب آبادی، مکارم الآثار، ج ۵، ص ۱۷۱۸.
۲. علی صدرایی خویی، فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۷، ص ۳۵۹ و سید محمد طباطبایی بهبهانی، الشریعة الی استدراک الذریعة، ج ۲، ص ۲۱۱ (ش ۴۰۴).
۳. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة، ج ۲، ص ۲۵۹ و همو، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۴۰.
۴. همان، ج ۱۰، ص ۷۶، ش ۱۳۵.
۵. موسی زنجانی، الفهرست لمشاهیر و علماء زنجان، ص ۴۰ و محمدهادی امینی، معجم رجال الفکر فی النجف، ج ۲، ص ۸۱۶.
۶. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة، ج ۲۱، ص ۶۵، همو، مصفی المقال، ص ۱۱۸.

از ملاحظه فهرست آثار وی، روشن می‌شود که کتابهای: حاشیه بر قوانین، تکمیل الایمان، الاصول الجعفریة، ارث و دیات، افضل المجالس و ربیع المتهجدین از وی به چاپ رسیده است. امید آنکه بار دیگر این کتابها به همراه دیگر کتب وی - به ویژه شرح نهج البلاغه اش - دوباره به چاپ رسد.

درگذشت

آن مرحوم، پس از عمری خدمات علمی و دینی و به جای گذاشتن دهها اثر علمی، در حدود ۶۲ سالگی بدرود زندگی گفت. به نوشته مرحوم واعظ خیابانی: «وی، در اواخر عمر، دو سال به مرض سل و ضیق نفس مبتلا شد، ولی او را از تدریس و تألیف بازداشت، تا در ۲ شوال سنه ۱۳۲۵ به رحمت ایزدی فائز شده، در جوار سید ابراهیم مدفون گردید».^۱

و به نوشته مرحوم معلم حبیب آبادی:

«پس از مدت شصت و یک سال و ده ماه و نیم قمری عمر، دوشنبه دویم ماه شوال المکرم سنه ۱۳۲۵، مطابق ۱۶ عقرب ماه بُرجی، در زنجان وفات کرده و در جوار سید ابراهیم علیه السلام دفن شد».^۲

علامه سید محمدصادق بحرالعلوم هم می‌نویسد:

«توفی الشیخ جواد بن المولی محرم علی بن قاسم الطارمی الزنجانی فی ۲ شوال سنة ۱۳۲۵ فی زنجان، و کانت ولادته فی ذی القعدة سنة ۱۲۶۳. و کان من تلامذة المیرزا المجدد محمدحسن الشیرازی، و السید حسین الکوه‌کمری، و الفاضل الملا محمد الایروانی، و له مؤلفات فی الفقه و الاصول، و النحو، و الرجال و غیرها».^۳

۱. علی واعظ خیابانی، علماء معاصرین، ص ۸۹ و هم: آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، ص ۳۴۰ و همو، مصفی المقال، ص ۱۱۸.

۲. محمدعلی معلم حبیب آبادی، مکارم الآثار، ج ۵، ص ۱۷۱۷ و هم: محسن امین عاملی، اعیان الشیعة، ج ۴، ص ۲۷۹.

۳. محمدصادق بحرالعلوم، وفیات الأعلام، ج ۱، ص ۵۲۵ - ۵۲۶.

فرزندان

از آن عالم بزرگوار، نسلی پر برکت و عالم و فقیه و دانشمند بر جای ماند که عبارتند از:

- آیت الله حاج شیخ یحیی طارمی (م شوال ۱۳۵۲ ق)

وی سالیان بسیار از دروس آیات عظام نجف مانند: آخوند خراسانی و شیخ الشریعة اصفهانی بهره بُرد و در ۱۳۲۳ ق، به زنجان بازگشت و به خدمات علمی و دینی پرداخت و یکی از علمای مشهور شهر گردید، تا آنکه در ۱۳ شوال المکرم ۱۳۵۲ ق، درگذشت. علامه تهرانی از او با عنوان «عالم فاضل مصنف واعظ ماهر»^۱ و معلم حبیب‌آبادی با عنوان «فاضل بزرگوار»^۲ از او یاد کرده است.

آیت الله العظمی شبیری زنجانی می‌فرمود:

«وی آدم منطیق - زبان آور و فصیح - و فوق‌العاده و امام جماعت معروفی بوده و در

سفر حج، آیت الله العظمی بروجردی با او همسفر و هم‌اتاق بوده است».

آیت الله سید ابراهیم زنجانی هم می‌نویسد:

«مرحوم حاج شیخ یحیی، مردی فاضل و دانشمند و سرشوق و موجه و مشغول به وعظ

و خطابه بوده. به طوری که نوشتند از متأخرین علما مثل ایشان کمتر دیده شده و خاص و

عام از او استفاده کرده و تمام اهالی زنجان به خیر او را ذکر می‌کنند و در مسجد جامع، امام

جماعت بوده است».^۳

- حاج شیخ مرتضی (م ح ۱۳۳۴ ق)

معلم حبیب‌آبادی می‌نویسد:

«او نیز فاضلی جلیل بوده و در حدود سال ۱۳۳۴ ق، در نجف وفات نموده است».^۴

- حاج شیخ صادق (م ۱۳۶۲ ق)

مرحوم معلم می‌نویسد:

۱. آقا بزرگ تهرانی، نقباء البشر، ج ۵، ص ۵۸۷.

۲. محمدعلی معلم حبیب‌آبادی، مکارم الآثار، ج ۵، ص ۱۷۱۸.

۳. سید ابراهیم زنجانی، تاریخ زنجان، ص ۳۱۹.

۴. محمدعلی معلم حبیب‌آبادی، مکارم الآثار، ج ۵، ص ۱۷۱۸.

«او نیز متون را در زنجان خوانده و پس از آن به قم آمده و در مدرس حاج شیخ عبدالکریم یزدی حاضر شده و به زنجان برگشته تا در سنه ۱۳۶۲ به فجأة (مرگ ناگهانی) وفات کرد»^۱.

- حاج شیخ جعفر، که او نیز اهل علم بوده است.

منابع

- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، *الذریعة الى تصانیف الشيعة*، چاپ بیروت.
- همو، *نقباء البشر فی القرن الرابع عشر (ج ۱)*، تحقیق: سید عبدالعزیز طباطبایی. چاپ مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۵ ق.
- همو، *نقباء البشر فی القرن الرابع عشر (ج ۵)*، تحقیق: سید محمد طباطبایی بهبهانی (منصور). چاپ تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹ ش.
- همو، *مصفی المقال فی مصنفی علم الرجال*، تهران، چاپخانه دولتی ایران، ۱۳۳۵ ش.
- همو، *هدیه الرازی الى الامام المجدد الشیرازی*.
- امین عاملی، سید محسن، *اعیان الشيعة*. بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۵ ق.
- امینی، عبدالحسین، *الغدیر فی الكتاب و السنّة و الادب*. تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۹۱ ق.
- امینی، محمد هادی، *معجم رجال الفكر و الادب فی النجف خلال الف عام*. بیروت، ۱۴۱۳ ق.
- بحر العلوم، سید محمد صادق، *وفیات الاعلام*.
- زنجانی، شیخ موسی، *الفهرست لمشاهیر و علماء زنجان*، تحقیق: سید حسین جعفری زنجانی، قم، انتشارات آل عبا، ۱۳۸۰ ش.
- زنجانی، سید ابراهیم، *تاریخ زنجان: علما و دانشمندان*، تهران، کتاب فروشی مصطفوی بوذرجمهری، ۱۳۴۴ ش.

۱. محمد علی معلم حبیب آبادی، *مکارم الآثار*، ج ۵، ص ۱۷۱۸.

- زنجانی، ملا محمدحسن، انیس الطلاب (مخطوط). به نقل از: واعظ خیابانی، علماء معاصرین.
- صدرالاسلام خویی، محمد امین، مرآة الشرق، تحقیق: علی صدراپی خویی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی رحمته، ۱۳۸۵ ش.
- طباطبایی بهبهانی، سید محمد، الشریعة الی استدراک الذریعة، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۳ ش.
- غروی، سید محمد، مع علماء النجف الاشرف، بیروت، دارالثقلین، ۱۴۲۰ق/۱۹۹۹م.
- مدرّس خیابانی، محمدعلی، ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة او اللقب، تهران، کتابفروشی علمی، ۱۳۳۵ ش.
- معلّم حبیب آبادی، محمدعلی، مکارم الآثار در تراجم علماء دولت قاجار، تصحیح، تحقیق و تعلیق: سید محمدعلی روضاتی، اصفهان، انجمن کتابخانه‌های عمومی اصفهان، ۱۳۵۵ ش.

میراث

فصلنامه تخصصی کتابشناسی و نسخه‌شناسی
 سال بیست و هشتم / شماره ۱۰۷
 بهار ۱۴۰۱

